

УДК 94(477-25) "1943":725.94 Денисенко

Г.Г., Денисенко О.А. (м. Київ)

ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА У ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

У статті на прикладі пам'яток історії та культури досліджується основні події визволення м. Києва від німецько-фашистських загарбників. Розкривається основні форми музейної роботи показується самовідданість у ній громадських активістів.

Ключові слова; Велика Вітчизняна війна, громадськість України, конкурси, проекти, увічнення подій, пам'ятні знаки, меморіальні дошки.

У літопису кожного народу є події, що за своїм історичним значенням набувають величезної ваги та стають надбанням людства. Такою подією до анналів світової історії увійшла Перемога над фашизмом в роки Другої світової війни, яка стала найбільшим збройним конфліктом в історії людських цивілізацій. У коловертів воєнних подій були втягнуті 61 держава, 80% населення земної кулі, бойові дії велися на суші і в повітрі, на воді і під водою. Воєнні дії в Україні не припинялися від 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р. на території України відбулися найбільш успішні наступальні операції, проведені в роки Великої Вітчизняної війни. Особливе місце за складністю і унікальністю операцій в історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни посідає форсування Дніпра і визволення столиці України - Києва та подолання гірських масивів Карпат. На кінець вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-ти кілометровому фронті. На значній відстані під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації було проведено форсування найбільшої водної перешкоди.

Форсування Дніпра і битва за Київ увійшли в історію як небачений приклад масового героїзму та самопожертви радянських воїнів. Тисячі бійців і командирів загинули в боях за захоплення і розширення плацдармів на правому березі Дніпра. Форсувати Дніпро і утримувати плацдарми часто доводилося без допомоги і підтримки танків і гармат, не вистачало понтонів, човнів. В результаті наступальної операції в жовтні 1943 р. було створено три стратегічних плацдарми - Букринський, Лютезький і в гирлі р. Прип'ять. Успішне форсування Дніпра на південно-західному напрямку стало вирішальним Фактором для визволення столиці. На ознаменування визволення Києва 6 листопада 1943 р. 55-ти з'єднанням і Частинам було присвоєно найменування Київських, їх Перелік викарбовано золотими літерами на стелі в приміщенні Київської міської Ради народних депутатів.

Ще під час війни постало питання про увічнення основних подій і героїв Київської наступальної операції і визволення столиці. Важлива роль у суспільно-політичному житті відводилася проведеному конкурсів, обговоренню проектів пам'ятників і монументів. З великою увагою громадськість України слідувала за проектуванням пам'ятника на могилі командувача 1-м Українським фронтом, генерала армії, Героя Радянського

Союзу М.Ф. Ватутіна. В оголошеному в 1944 р. конкурсі кращим було визнано проект Є. Вучетича, який і став автором пам'ятника на могилі полковника. 25 січня 1948 р. у Радянському парку відбулося урочисте відкриття пам'ятника, на постаменті якого викарбовані слова: «Герою радянського Союзу генералові Ватутіну від українського народу»*.

В лютому 1944 р. до М. Хрущова, яки на той час очолював республіканську партійну організацію і був головою Ради Народних Комісарів УРСР, звернувся київський архітектор - художник Г. Домашенко, який передав у дар проект пам'ятника-музея з нагоди визволення Києва від нацистських загарбників². Проект пам'ятника не був оригінальним і відбивав загальні тенденції монументальної пропаганди того часу. Пам'ятник планувалося збудувати на новій урядовій площі, на високому березі Дніпра між будинками ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР. Грандіозна семиметрова споруда мала включати фігуру Й. Сталіна у формі Верховного Головнокомандувача, Маршала Радянського Союзу на високому білому п'єдесталі, двоповерховий будинок, навколо якого мали розмістити 16 колон з гербами радянських республік. На двох поверхах будинку планувалося відкрити експозицію музею, присвяченого визволенню Києва. Галерея Героїв Радянського Союзу» які відзначились при визволенні столиці, матеріали, документи, твори живопису і графіки повинні були представити всі етапи боротьби за Київ, історію Київських дивізій. За задумом автора комплекс мали доповнювати скульптурні групи, колони, оглядові майданчики з радянською і трофейною технікою³.

Цей проект не був втілений у життя. Разом з тим, його розгляд став підставою для більш широкого обговорення проблем увічнення пам'ятних місць воєнних подій в Україні. Закладені в ньому ідеї можна прослідкувати у пам'ятнику-музеї «Битва за Київ» у Ново-Петрівцях та в меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.»

14 листопада 1944 р. на нараді обговорювалися два проекти пам'ятника з нагоди визволення Києва, представлені архітектором О. Власовим. Один з них являв собою монумент, круглий в основі, встановлений на постаменті, всередині якого мав бути створений музей. Круглий зал мав вінчатися куполом, що забезпечувало природне освітлення. За іншим проектом, пам'ятник мав

вигляд п'ятигранника, що нагадував форму старовинної військової палатки⁴. Розглянувши проекти пам'ятників, учасники наради, яку проводив М. Хрущов і на якій були присутні М. Бажан, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Костенко, секретар Київського міськвиконкому Ф. Мокієнко, архітектори О. Власов, В. Заболотний, О. Рух-лядцев, О. Тацій висловили свої зауваження, а також пропозиції по увічненню всіх важливих подій Великої Вітчизняної війни і спорудженню монументів на честь воїнів-визволителів в інших містах⁵.

Першим кроком у реалізації цих ідей стала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 березня 1945 р. «Про створення музею-заповідника «Поле битви за Київ» на Місці командного пункту 1-го Українського фронту в с. Ново-Петрівці Київської області. Відкриття музею-заповідника «Битва за Київ в 1943 р.» відбулося в 1958 Р-3 нагоди 15-річчя визволення Києва від нацистських загарбників.

З метою увічнення подій 1943 р., подвигів воїнів 1-го Українського фронту частина території Вишгородського району (Київська обл.) оголошена державним заповідником, в якому зберігаються польові оборонні споруди - бліндажі, окопи, траншеї, доти, спостережні пункти. В центрі села в 1980 р. відкрито діораму «Битва за Київ. Лютезький плацдарм. 1943 р.»⁶. В 1995 р. комплекс отримав статус Державного музею-заповідника «Битва за Київ в 1943 р.» Експозиція музею і діорама розмістилися в новозбудованому приміщенні в центрі села поруч з каплицею в пам'ять полеглих у війні.

У 1985 р. відбулося урочисте відкриття монумента на честь подвигів радянських воїнів у боях під час форсування Дніпра в районі с. Баліко-Щучинка Кагарлицького району (Київська обл.) на Букринському плацдармі.

Понад півтори тисячі пам'яток воєнної історії у Києві пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Переважна більшість, це могили радянських воїнів, партизанів та підпільників, які загинули під час оборони і визволення столиці України. У Києві споруджено 419 пам'ятників, обелісків, меморіалів, монументів на честь радянських воїнів, полеглих у роки Великої Вітчизняної війни, 119 вулиць і площ названо на честь воєнних подій⁷.

У другій половині 60-х років в Україні розгорнулися роботи по спорудженню обелісків у містах-героях - Києві, Керчі, Одесі, Севастополі. 10 березня 1966 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про спорудження обеліска в місті-герої Києві», у квітні був оголошений конкурс на проект пам'ятника Слави. 40-метровий обеліск на честь міста-героя піднявся на площі Перемоги. Подвиг захисників і визволителів міста увічнює парк Вічної Слави, парк Перемоги, в якому насипано Курган безсмертя героїв. До 50-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників створено Пояс бойо-

вої слави довжиною 141 км. У Києві 17 цвинтарів, де поховано захисників і визволителів столиці в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Поховання здійснено у 816 братських та 200 одиночних могилах. На відзнаку світлої пам'яті земляків, які воювали на фронтах війни, споруджені меморіали, насипані кургани Слави, встановлені стели та скульптурні пам'ятники у Тетіїві, Фастові, Миронівці, Вишгороді, Яготині, Білій Церкві, Василькові та інших містах і селищах Київщини.

Втіленням пам'яті про героїзм і мужність народу-переможця в роки Великої Вітчизняної війни, про його ратний і трудовий подвиг став Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», зведений у 1981 р. за творчим задумом народного художника СРСР, Героя Соціалістичної Праці Є. Вучетича (скульптори В. Бородай, Ф. Согоян, архітектори В. Єлізаров, С. Стамо, Г. Кислий та інші). До складу комплексу входить, крім будівлі музею, увінчаного фігурою Вітчизни-матері, чаша «Вогонь Слави», алея міст-героїв, архітектурно-скульптурна композиція «Герої форсування Дніпра», меморіальний парк Слави. Понад 15 тис. експонатів представлено в експозиції 14 залів музею. На мармурових галонах - назви 1152 військових частин і з'єднань, які відзначилися під час визволення України і яким присвоєні почесні найменування визволених ними населених пунктів. На білому мармурі зали Слави викарбовані 11655 прізвищ Героїв Радянського Союзу і 201 - Героїв Соціалістичної Праці, удостоєних Цих звань за ратні і трудові заслуги в роки Великої Вітчизняної війни⁸. Меморіальні дошки і пам'ятні знаки на місцях боїв, бойова техніка і оборонні споруди, меморіали і скромні обеліски на могилах відомих і невідомих воїнів - це пам'ять про одну з найжорстокіших війн ХХ століття. Вони стали незамінними атрибутами нашого міста, створюючи навколишнє середовище.

Пам'ятником стало і саме місто, відбудова якого розпочалася ще в ході війни. У місті було виведено з ладу 800 підприємств, 200 тисяч киян залишилися без житла. Підірвані мости через Дніпро, центральна магістраль міста була перетворена на руїни. Відбудова Хрещатика і прилеглих до нього вулиць стала загальнонародною справою. За 6 місяців молоді будівельники, переважно жінки, відпрацювали 130 тис. людино-годин. Поряд з проблемами відбудови житла, громадських і державних приміщень, закладів охорони здоров'я, освіти, культури уряд приділяв увагу відродженню київських парків, садів і бульварів. Ці питання стали предметом обговорення на нараді 19 червня 1944 р. у голови Раднаркому УРСР М. Хрущова. Для робіт по озелененню міста пропонувалось залучити спеціалістів, підібрати породи таких дерев і квітів, яким найбільше підходить місцевий клімат. М. Хрущов підтримав пропозицію посадки у місті каштанів. Звертаючись до присутніх, він підкреслив, «але не тільки каштан, можливо і липа й інші дерева... Ось у мене

росте роза. Говорять, що це китайська роза. Хай китайська, аби гарна, а посадимо її на Хрещатику і тоді назвемо її Київською розою. Я дізнався, що у нас в Києві цвіте магнолія, дає плоди персик. Необхідно так підібрати дерева, квіти і багаторічні рослини, щоб вони цвіли до пізньої осені»⁹. Уже в 1960 р. площа всіх зелених масивів міста перевершила довоєнну майже у 2,7 рази, у місті налічувалося понад 20 парків і 130 скверів. Пам'ять про захисників, визволителів міста-героя, трудівників Києва увічнена пам'ятками історії та культури, які відіграють вадливу роль у формуванні громадянської позиції молодих людей, готовності до виконання свого обов'язку перед Батьківщиною. Пам'ятки воєнної історії є безцінним джерелом інформації, в багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій. Матеріалізуючи минуле, вони єднають в один ланцюг покоління, забезпечуючи наступність традицій. Кожна пам'ятка виступає не лише як свого роду документ, що дозволяє відтво-

рити ті або інші сторони матеріального та духовного буття суспільства, але вже своїм існуванням є незаперечним історичним фактом. Понад Багато пам'яток всіх видів і типів увійшли до двох частин першої книги тому «Київ» багатомного «Зводу Пам'яток історії та культури України», які побачили світ 1999 і 2004 рр. Підготовка і видання Зводу, до якого увійдуть всі нерухомі пам'ятки історико-культурної спадщини, дозволить зафіксувати всі історико-культурні об'єкти нашої історії, у тому числі пам'ятки Великої Вітчизняної війни, закласти підґрунтя для створення Державного реєстру національного надбання. На жаль, в літературі останнього десятиріччя все більше зосереджується увага на викритті білих плям історії і менше йдеться про героїзм і мужність народу, який став на шляху нацизму. Важливо відродити у суспільстві почуття справжнього патріотизму як найважливішу духовну і соціальну цінність. І історико-культурна спадщина має відіграти в цьому важливу роль.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 2, оп. 7, спр. 393. - Арк. 95-97.
2. Там само. - Ф. 2, оп. 7, спр. 772. - Арк. 160.
3. Кот С. М.С. Хрущов і історико-культурна спадщина України// М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1944, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. - К., 1995. - С 131; ЦДАВО України. - Ф. 2, оп 7, спр. 841. - Арк. 2-4.
4. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР / Збірник матеріалів (в шести частинах)- Ч. 3. - К., 1989. - С 74.
5. ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 7, спр. 861. - Арк. 66.
6. Музей-заповідник «Битва за Київ. Лютезький плацця 1943 р.». Путівник. - К., 1985. - С 3-21.
7. Звід пам'яток історії та культури України. Київ - Кн 1 част.1. -К., 1999.-С. 73.
8. Легасова Л.В. Центральний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни. До 55-річчя Перемоги / Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. - Вип 4 К-2000.-С. 41.
9. ЦДАВО України. - Ф. 2, оп. 7, спр. 928. - Арк. 103.

Summary:

This article envisages the main events of Kyiv liberation from the fascist invaders on the examples of the history and culture monuments. The article shows the main forms of the museum work, selflessness of their active members.

Key words: the Great Patriotic War, the Ukraine publicity, competition, projects, memorable sings and expositions.